

ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ ГОВІРОК КУП'ЯНСЬКОГО І ДВОРІЧАНСЬКОГО РАЙОНІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Статтю присвячено діалектній фразеології східних районів (Дворічанського і Куп'янського) Харківської області, а виявлення й опис цих словосполук є актуальною і поки нерозв'язаною проблемою як у межах усієї України, так і для конкретного регіону. Автор подає близько 50 місцевих фразеологізмів (не засвідчених навіть на сусідніх мовленнєвих територіях), витлумачує їх, супроводить природним інформативним контекстом, наспортизує.

Фактичний матеріал роботи (із 36 сіл) буде включено до майбутнього фразеологічного словника Харківщини.

Ключові слова: *говіркова риса, діалектний фразеологізм, діалектний фразеологічний словник, Харківщина.*

Sagarovsky A. A. Features of Phraseological Composition of the Dialects in Kupiansky and Dvurichansky Unitary Areas of Kharkiv oblast. *The article is devoted to the dialectal phraseology of the eastern rural areas (Kupiansk and Dvurichansk) of Kharkiv oblast. The identification and description of these word combinations are an actual and still not satisfactorily solved problem both within the border of the whole Ukraine and for a particular area. The author considers approximately 50 local phraseological units (not fixed even on the neighbouring dialect areas), interprets them, accompanies them with a natural informative context, and certifies them. The factual material of the work (gathered in 36 settlements) will find its place in the future phraseological dictionary of Kharkiv oblast.*

There is every ground to create the dictionary since A.A. Sagarovsky has quite a large data file with phraseological materials approximately description gathered 503 settlements of the oblast.

Key words: *dialect feature, dialect phraseological unit, dialect phraseological dictionary, Kharkiv oblast.*

Неважко спрогнозувати, що в цьому збірнику й у доповідях більшість цілком заслуженого позитиву на адресу ювілярки стосуватиметься її викладацької вправності, удатності керувати дисертантами, науковця-лексиколога й семасіолога — усе це слушно, але нам би хотілося, щоб академічна громадськість не забула й Л. Лисиченко — пересічного діалектолога.

У первинній схильності Лідії Андріївни до потреби дослідження територіального мовлення, очевидно, слід убачати її усвідомлення природної універсальної синхронної й діахронної цінності його й бажання бодай частково явити гуманітаріям факти з terra incognita (за К. Михальчуком), якою була на той час говірна Східна Харківщина.

Чи, може, не уникла своєрідного «посполитого рушення» вітчизняних лінгвістів у 50–60-их роках минулого століття, пов'язаного з організацією масового призибування говіркових матеріалів до **Діалектологічного атласу української мови**.

Як би там не було, а її кандидатська робота, наукові публікації і тоді посіли гідне місце серед праць І. Варченка, К. Германа, Й. Дзендзелівського, С. Дорошенка, Ф. Жилка, Я. Закревської, П. Лисенка, А. Москаленка,

Т. Назарової, Г. Солонської, Г. Філіппової, В. Чабаненка, П. Чучки, Б. Шарпила й інших достойників, не знецінилися вони й тепер.

Факхівцям відомо близько десяти діалектологічних публікацій шанованої ювілярки. Це і блискуча дисертація «Особливості говірок східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області» [7], кілька робіт про побутову лексику цього ж регіону [1, с. 336-342; 2, с. 18; 3], дослідження з фонетики й морфології мовленнєвого сходу Харківщини [4, с. 4-5; 5, с. 177-194; 6, с. 81-92] й ін.

Так склалося, що здобуваючи фактаж до фразеологічного словника Харківщини, ми обстежили 36 говірок (пунктів) із Дворічанського і Куп'янського районів – саме з тих, які були предметом дослідницької уваги Л. Лисиченко, тож нас і навідала думка завершити своєрідний абрис комплексного опису місцевості (Лідія Андріївна – лексику (семантику), фонетику і граматику, а ми – певні особливості фразеологічного складу).

За останні 25 років «діалектні» фразеологи і фразеографи мають немало здобутки, позаяк побачили світ словники Г. Аркушина (Західне Полісся), Н. Вархол, А. Івченка (Лемківщина), Г. Доброльожи (Середнє Полісся), Н. Кірілкової (Волинь), Н. Коваленко (Волинь), З. Мацюк (Західне Полісся), Г. Ступінської, Я. Битківської (Лемківщина), В. і Д. Ужченків (Східна Слобожанщина), В. Чабаненка (Нижня Наддніпрянщина), О. Юрченка, А. Івченка (Харківщина) й ін.

Як засвідчує цей перелік, відносно непогано представлено фразеологію південно-західного й поліського мовленнєвих ареалів, Центральна ж Слобожанщина досі мала більш-менш серйозну репрезентацію лише на рівні компаративних словосполук [10, 175 с.; 11, с. 192-207].

Автор цих рядків має своєрідну первинну картотеку діалектизмів (регіоналізмів) Харківщини приблизно на 70 тисяч одиниць опису (із понад 500 населених пунктів), видав 2 випуски **Матеріалів до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)** (2011 і 2013 рр.), також **Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)** [8].

І в названих **Матеріалах ...**, і в кількох інших попередніх публікаціях ми дозволили собі сприймати діалектну фразеологію у широкому сенсі, включаючи до неї (відносно) сталі словосполучення, відсутні в літературній мові; що відрізняються значенням від літературномовних; які мають відмінні лексичні, словотвірні, граматичні говіркові компоненти. Це і вигуківі сполучення, евфонізми, компаративізми, кліше, приказки, приповідки, термінологічні утворення, фразеорепліки тощо. До речі, майже так чинять відомі дослідники фразеології дотичної території В. і Д. Ужченки [9].

Подемонструймо багатство, розмаїття, оригінальність, виражальну силу кількох десятків фразеологічних сполук, здобутих на Дворічанщині й Куп'янщині, перед цим подавши список обстежених сіл і їх нумерацію за нашою загальною картотекою (цифра у дужках означає пункт засвідчення конкретного контексту). **Дворічанський р-н:** 1. Дворічна (285), 2. Жовтнєве (67), 3. Іванівка (237), 4. Колодазне (74), 5. Кутьківка (30), 6. Лиман Перший (1), 7. Нежданівка (405), 8. Піски (298), 9. Рідкодуб (299), 10. Тавільжанка (316),

11. Токарівка (162), 12. Тополі (275). **Куп'янський р-н:** 1. Берестове (99), 2. Благодатівка (385), 3. Велика Шапківка (44), 4. Глушківка (342), 5. Грушівка (374), 6. Канцедалівка (381), 7. Ківшарівка (241), 8. Кругляківка (31), 9. Куп'янськ (246), 10. Куп'янськ Вузловий (395), 11. Курилівка (50), 12. Кучерівка (247), 13. Лісна Стінка (347), 14. Моначинівка (330), 15. Нечволодівка (26), 16. Осадківка (447), 17. Петрівка (448), 18. Петропавлівка (6), 19. Подоли (367), 20. Пристін (122), 21. Просянка (456), 22. Сенькове (270), 23. Синиха (332), 24. Цибівка (458).

У батька (матір) гвоздять, *підсил.*, *несхв.* Лихословити, матюкатися. *Наче й жєничина, а в батька гвоздять тіки так* (246), 395.

Бог позавідував, *несхв.* Про різке, помітне погіршення чогось (здоров'я, достатку, ладу в сім'ї). *Жили ж лучче всіх у селі, так на тобі – бог позавідував – кудя все й ділося* (1), 44.

І вóлосом не двинути, *підсил.* Бути байдужим, інертним, стриманим. *Мухи сідаяють, кусаяють, а він спокóйний – і вóлосом не двіне* (26), 122.

Од вóра нема запóра (забóра), *несхв.* Про недостатність, марність запобіжних заходів од крадіїв, злодіїв. *Ше в п'ятидесятих у сєлах не замика́ли хати́ – во-пєрвих, не було шо кра́сти, во-вторіх, довір'яли, а в-трєтїх – всьорамно́ од вóра нема забóра* (285), 330.

Ка́жда вóша собі харóша, *ірон.* Про необ'єктивність, упередженість оцінок, ставлення. *Ка́же, шо красáвиця, ая́кже – ка́жда вóша собі харóша, так і вона́* (270), 74, 447.

Глиста засушена, *ірон.* Надзвичайно худа, фізично виснажена людина. *Шо ти, глиста засушена, зо мной у ручки берєшся?!* (448), 99, 316.

Зго́ном, *підсил.*, *заст.* Більше, понад; із перевищенням. *Сóрок кілометрів із го́ном прої́хав лісапє́том* (241), 6.

Не по гроша́м. Дорого, задорого. *Ходіли корóву купувáти, а не вийшло – бáчили аж дві, та не по гроша́м* (385), 67, 456.

Не <дуже> гу́сто, *підсил.* Мало, недостатньо. *Гро́шей не дуже гу́сто, а ді́тим у го́роді помага́ть на́да* (298), 50.

На далш, *зрід.* На пізніший час, на потім, на майбутнє. *На дали запóмни, шо баба́м ві́рить нільзя́* (344), 112.

Шо далш, *зрід.* Чим далі; із плином часу. *Шо дали, усє йому́ ставáло ху́же й ху́же* (332), 299.

Бóжин день. Ранок, початок дня; світанок. *Тіки настає бóжин день, а бригаді́р пўжалном у вікно́ стўка* (31), 30, 99.

Худє діло, *несхв.* Кепський, аморальний учинок; недобра слава. *Як худє діло скóбв, так зра́зу й усї взна́ли* (162), 342.

Промє́ж ділом. Між іншим; знічєв'я. *Пчóли, то промє́ж ділом, а так я – тракторі́ст* (347), 275, 374.

Сўча (шелємóвська, ана́хтемська) дóчка, *лайл.* Кепська, нікчемна дівчина (жінка). *Де ж це ти до півночі шля́лася, сўча ти дóчка?!* (405), 247, 367.

Дóтовпу (прóтовпу) нема́, *підсил.* Про неможливість дістатися, проникнути, долучитися. *До вї́шого образова́ння бідним дóтовпу нема́ й не було ніко́ли* (237), 381, 458.

І під дощом сūхо, *підсил.*, *ірон.* Про байдужість, відстороненість, не-реагування на подразники, обставини. *Івано́ві й під дощом сūхо, особливо́ як під гра́дусом* (330), 50, 299.

До ду́ру, *підсил.* Багато, надто, зайве. *Робі́ли на косові́ці до ду́ру – додо́му всі́лу дохо́дили* (448), 30, 120.

Дух запіра́ється, *підсил.*, *зрид.* Про стан афекту, збудження. *Од щаст́я дух запіра́ється, аж сказа́ть нічо́ не мо́жу* (162), 270.

Дух ра́дується, *схв.* Задоволення, піднесений настро́й. *Аж дух ра́дується, шо згада́еш, як ми тіа́тр ста́вили* (367), 50, 456.

Собі́ на душі́, *зрид.* Про себе; подумки. *Ріши́ла собі́ на душі́ – біли́ туди́ не ході́ть* (298), 247.

За мі́лу ду́шу, *підсил.* Залюбки, охоче. *Описа́в макі́тру ва́реників за мі́лу ду́шу* (26), 99, 405.

Є́ й пере́є, *підсил.* Про багатство, забезпеченість, надлишок. *Та там така́ багачі́, шо в їх є́ й пере́є – аж із ро́та ва́літься* (122), 316, 332.

Як жа́бу проковтну́ти, *зруб.* Про відчуття й вираз бридливості, гидливості, відрази. *Шо ти скриві́вся, як жа́бу проковтну́в?!* (1), 44, 385.

Жа́ть не сі́явши, *несхв.* Здобувати, мати щось незаслужено, незаконно, задарма. *Бага́то хто хо́че харашо́ жити́, а нічо́ ни робі́ть, це одина́ково, шо жа́ть не сі́явши* (330), 374, 447.

Попада́ться у жме́ню, *несхв.* Ставати залежним, утрачати самостійність. *Попавсь у жме́ню до тьо́щі – пи́ши пропа́в* (241), 74, 342.

Як <у вола́> у жопі́ побува́ть, *зруб.* Бути пом'ятим, поймаканим (зdB. про одяг). *Погла́дився б, а то штані́ – як у вола́ в жопі́ побува́ли* (275), 31, 347.

Гуля́ща землі́я, *нов.* Тимчасово не використовувана родюча земля. *Послі́дне вре́мня шо́сь бага́то розвела́ гуля́щої землі́* (381), 67, 246.

Як Ісу́с бо́сими нога́ми пройшо́вся, *схв.* Про приємне відчуття, зокрема після випитого спиртного. *Оце́ ча́рку шва́ркнув, так як Ісу́с бо́сими нога́ми пройшо́вся* (6), 285, 458.

Збира́ти клу́нки (манатки), *зруб.* Забиратися, іти геть. *Збира́йте клу́нки й освободі́йте мі́сто – ми ту́та всі́да купа́лись* (448), 298, 300.

Бо́жа коро́вка. 1. *Ент.* Сонечко. *Бо́жу коро́вку на ру́ку во́зьмеш, а вона́ на па́лець ізлі́зе й полети́ть, як із трамплі́на* (458), 237, 240; 2. *Ірон.* Тиха, несмілива, сором'язлива людина. *Як бу́деш бо́жою коро́вкою, так на то́бі і́здитимуть* (405), 50, 395, 406.

Як у <чо́рного> ко́та (не́гра) в жулу́дку, *ірон.* Темно. *Як мі́сяць зайшо́в, та так ста́ло, як у ко́та в жулу́дку – нічо́ не ві́дно* (347), 26, 74.

Лахмоті́ задира́ти (підніма́ти), *зруб.* Виявляти готовність до статеви́х стосункі́в, провокувати їх (про жінок, дівчат). *Ще́ шко́льніці́, а вже́ гото́ві лахмоті́ задира́ти – ота́кі тепе́р ді́вкі пішли́!* (316), 31, 65.

Ма́ть йо́го за́ ногу, *лайл.* Брутальне вираження невдоволення, досади. *Як не везе́, так не везе́, ма́ть йо́го за́ ногу, за утро́ не одні́ї покльо́вки!* (162), 44.

Не па́льцьом робо́ний, *ірон.* Не гірший за інших; як усі; нормальний. *Зумі́в сам забо́р поста́вить – не па́льцьом же робо́ний* (395), 1, 330.

Іті в небесний похід, *жарт*. Помирати. *Шо не кажі, а порá іті в небесний похід – уже́ вóсімдесят* (241), 299, 330.

Пóргити чужій садóк, *несхв*. Позбавляти дівчат цноти, розпутствувати. *Ябі́ йозó хто кастрі́ував, так і не пóртив би чужій садóк, а то упрáви немá* (246), 1, 247, 280.

Гідко скі́пкой узáти, *знев*. Про відчуття відразі, зневаги, огиди. *Такій там красáвець, шо гідко скі́пкой узáти* (275), 122, 301.

Сові́ свої́ діті найлúччі, *ірон*. Про необ'єктивність, упередженість оцінок, ставлення. *Хвáле своїх синів-банді́тів, вонó й поня́тно, бо й сові́ свої́ діті найлúччі* (237), 270, 385.

Не нашо́ї со́тні. Не свій; чужий; нерівня. *Проходь, проходь – не нашо́ї со́тні, нам такі́х не на́да* (342), 30, 447.

Тим лúчче, *підсил*. Ще краще, вигідніше, комфортніше. *Тим лúчче, шо опозда́в – хоч вісплюсь* (374), 6, 367.

Як хто родівся, *підсил*. Тихо, спокійно. *Ці́лий день така́ спокóйна погóда, як хто родівся* (456), 74, 332.

Давáти товк, *схв*. Розумно розпоряджатися, зараджувати. *Голова́ давáв товк хазя́йству, так усі́ другі́ крáли* (458), 67.

Їхáть до Хóми, а попáсти до кумі́, *ірон*. Про несподіваний, абсурдний результат, розвиток подій. *Чогó тебе́ до племінника занесло́? на чáрку? – їхáв до Хóми, а попáв до кумі́?!* (285), 50, 448.

За царя́ Хмелья́, як бу́ла тонка́ земля́, *ірон*. Неймовірно, надзвичайно давно. *Ви дівувáли шче за царя́ Хмелья́, йаг бу́ла тонка́ земля́!* (162), 270, 332.

Одін чад нюхáть. Разом, в однакових умовах рости, виховуватися. *Посусі́дські рослі́, один чад нюхáли* (298), 99, 374.

У чотирьóх чобóтах ході́ть, *підсил*. Бути забезпеченим, багатим. *Такá сі́мня, шо кáжин у чотирьóх чобóтах хóде – ні́чим не нужда́ються* (241), 31.

У трі́ язикі́ <обсуджа́ть>, *підсил*. Плі́ткувати, наговорювати. *Ягбі́ ж то прóсто спóмнили, а то в трі́ язикі́, і по всьóму селу́* (26), 247, 299.

Наведені фразеологізми, будвши лише малою часткою від усього огрому (на десятки тисяч!) таких утворів, виразно демонструють велике різноманіття їх типів і варіантів, засвідчують тонку спостережливість, мудрість, дотепність людності цієї (зокрема) території, негативне ставлення до хибних рис, негідної поведінки тощо.

Окрім самодостатньої фразеологічної виражально-експресивно-емоційної функції ці сполуки (з контекстним натуральним антуражем) природно засвідчують давніші й сучасніші говіркові риси:

фонетичні – асиміляція голосних і приголосних: *жу́лудок; лúчче, усьóрамно, сі́мня*; «опрошення»: *ні́чо, усі́да, яби, ше, шо, шось*; твердий [л] перед приголосним: *бі́ли, дали́, шко́лиця*; «нестандартна» лабіалізація *[л]: *товк «толк»*; варіації в уживанні [і]/[и]: *пид, нико́ли, запірати́; бригаді́р, кастрі́рувати, тракторі́ст* (останні – не без впливу російського мовлення).

слово (формо) тві́рні – паралелі інфінітивних суфіксів: *описати́, двинути́, узáти, зади́рати // ві́рить, жити́, робити́, нюхáть, гвозди́ть*; перевага твердого типу відмінювання іменників: *дощом, пальцьом*; можливі усичені

флексії іменників, займенників, прикметників в Ор. Од.: *скінкой, зо мной*, хоча звичайно *божюю коровкою*; трапляються давніші закінчення іменників у Дав. і Місц. Мн.: *дітім, по грошам* і под.

Зрозуміло, що не обходиться без лексичних (і словотвірних) запозичень (чи підтримань) із російської: *нада, образования, красовиця, понятно, во-первых, п'ятдесятий* і т. ін.

До речі, усі ці особливості цілком співвідносяться із зафіксованими тут близько 60 років тому Л. А. Лисиченко [4, с. 4-5; 5, с. 177-194; 6, с. 81-92], відмінності ж виявляються здебільшого у часокількості реалізацій.

Розглянений фактичний матеріал з конкретної мовленнєвої території має всіх переконати в непроминущій самоцінності, у нагальній потребі його примноження й уведення до майбутнього фразеологічного словника Харківщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Лисиченко Л. А.** Архаїчні назви одягу в східнословобожанських говірках: Праці XII Респ. діалектол. наради. К.: Наук. думка, 1971. С. 336-342.
2. **Лисиченко Л. А.** Деякі риси словникового складу с. Колодязне Дворічанського району Харківської області: XV звіт.-наук. конф.: тези доп. секції мови та літ.-ри. Харків, 1960. С. 18-19.
3. **Лисиченко Л. А.** До вивчення лексики Слобожанщини: матеріали XII Респ. діалектол. конф. К.: Наук. думка, 1960.
4. **Лисиченко Л. А.** До характеристики морфологічних явищ, властивих східним говорам Харківщини: тези доп. XI звіт.-наук. конф. Харк. пед. ін.-ту, 1956. С. 4-5.
5. **Лисиченко Л. А.** Із спостережень за системою словозміни в говірках східної Харківщини. *Наук. зап. Харк. пед. ін.-ту*, 1958. Т. 29. С. 177-194.
6. **Лисиченко Л. А.** Із спостережень над фонетичними особливостями говірок Куп'янського і Дворічанського районів Харківської області. *Наук. зап. Харк. пед. ін.-ту*, 1957. Т. 25. С. 81-92.
7. **Лисиченко Л. А.** Особливості говірок східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 1955. 186 с.
8. **Сагаровський А. А.** Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків: ОВВНМЦ ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 226 с.
9. **Ужченко В. Д., Ужченко Д. В.** Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу: 4-е вид. Луганськ: Альма-матер, 2002. 263 с.
10. **Юрченко О. С., Івченко А. О.** Словник стійких народних порівнянь. Харків: Основа, 1993. 175 с.
11. **Юрченко А. С., Ройзензон Л. И., Ройзензон С. И.** Украинский диалектный словарь Харьковской области [фрагменты]: труды Самарк. ун-та. Самарканд, 1975. Вып. 272: Вопросы фразеологии. № 8. С. 192-207.

Сагаровський Анатолій Ананійович – кандидат філологічних наук. Вул. Гвардійців-широнінців, 63, кв. 140, м. Харків, 61135, Україна
tel. (057)68-35-72, +38 0978023956; 0663190411
E-mail: svetlanavinogradova39@gmail.com

Sagarovskyi Anatolii Ananiiovich – Ph.D in Philology.

Gvardiitsiv-shyronintsiv Str. 63, ap. 140, Kharkiv, 61135, Ukraine.